

УДК 371.134

Козубовська Ірина Василівна

доктор педагогічних наук, професор
завідувач кафедри загальної педагогіки і педагогіки вищої школи
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
м. Ужгород, Україна
kozub@hotmail.com

Козубовський Ростислав Володимирович

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри соціології та соціальної роботи
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
м. Ужгород, Україна
rostyslav.kozubovskiy@uzhnu.edu.ua

ПРИРОДА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ

Анотація. В статті розглядається проблема девіантної поведінки неповнолітніх, актуалізація якої зумовлена зростанням показників девіантних проявів серед учнівської молоді. Зростання кількості девіацій серед неповнолітніх актуалізує проблему пошуків ефективних шляхів профілактики. Водночас, профілактика девіантної поведінки неповнолітніх не може бути успішною без ретельного вивчення природи девіацій в сучасних умовах. Подальшого вивчення вимагають питання зниження вікових рамок девіантних проявів серед неповнолітніх, а також питання віктимності. Метою статті є обґрунтування природи девіантності в молодіжному середовищі. Розкрито сутність девіацій неповнолітніх на сучасному етапі, проаналізовано їх причини, з'ясовано підходи до розгляду явища девіантності представниками різних галузей науки (психології, педагогіки, медицини, права). В дослідженні використано методи: аналіз наукової літератури, синтез, конкретизація, абстрагування, узагальнення.

Ключові слова: девіантна поведінка, неповнолітні, соціальні норми, девіації, етапи формування девіантної поведінки.

Вступ. Останнім часом значно актуалізувалася проблема девіантної поведінки серед неповнолітніх. Незважаючи на те, що ця проблема була об'єктом досліджень багатьох учених, починаючи ще з часів античності, сьогодні інтерес до неї все більше зростає, оскільки вона набула впродовж останніх десятиріч значного розповсюдження, в тому числі й серед неповнолітніх, зокрема учнівської молоді. Встановлено, що девіантна поведінка неповнолітніх у багатьох випадках трансформується у кримінальні форми поведінки і становить суттєву небезпеку як для самої особистості неповнолітнього, його подальшого розвитку, так і для всього суспільства. Дуже небезпечним є й те, що відбувається процес «омолодження» девіантних форм поведінки. Якщо раніше мова зазвичай шла про девіації серед підлітків і молоді, то сьогодні девіантна поведінка все частіше зустрічається в середовищі молодших школярів. Зростає й кількість дівчат із девіаціями у поведінці. Розповсюджуються нові види девіантних проявів серед неповнолітніх (рекет, розбійні напади, торгівля наркотиками, «кібербулінг»). Переважна більшість неповнолітніх з девіантною поведінкою є учнями загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних училищ, коледжів. Тільки дуже незначна частина з них ніде не працює і не вчиться. Таким чином, особливою актуальністю набуває проблема девіантної поведінки та її профілактики саме серед учнівської молоді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти девіантної поведінки інтенсивно досліджуються вітчизняними і зарубіжними вченими (П.Вест, І.Запорожан, Є.Змановська, І.Ковчина, А.Коен, Н.Максимова, В.Менделевич, В.Оржеховська, І.Парфанович, В.Синьов, Т.Федорченко, М.Фіцула, Л.Шнейдер та ін.). Ними запропоновано дефініцію явища девіантності, охарактеризовано види девіацій, прояви, основні причини, здійснено вивчення особливостей профілактики.

Метою даної статті є обґрунтування природи девіантності неповнолітніх – учнів загальноосвітніх шкіл. Для досягнення мети і завдань дослідження

використовувались теоретичні методи дослідження: аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження, синтез, конкретизація, абстрагування, узагальнення.

Виклад основного матеріалу. Існує дуже багато підходів до розуміння поняття «поведінка», проте більшість учених (І.Бех, О.Змановська, О.Киричук, М.Левківський та ін.) солідарні в тому, що поведінка може бути визначена як взаємодія з довкіллям, опосередкована зовнішньою та внутрішньою активністю індивіда. Поведінка є соціальною за своєю сутністю, вона формується та реалізується в суспільстві, тісно зв'язана з мовленнєвою регуляцією. Загалом поведінка відображає процес соціалізації особистості, її інтеграції в соціумі [4, с.75].

Відхилення у поведінці особистості, які входять у протиріччя з юридичними, моральними, етичними, соціальними нормами суспільства, прийнято називати девіаціями, а поведінку, відповідно, – девіантною (від лат. – *deviatio* – відхилення), тобто, девіантна поведінка – це окремі вчинки (або їх сукупність), які не відповідають загальноприйнятим нормам і правилам поведінки в суспільстві.

Згідно енциклопедичного словника-довідника, девіація – це соціальна поведінка, яка є відхиленням від поведінки “нормальної”, соціально прийнятної в конкретному суспільстві [3, с.108].

Коротко охарактеризуємо суть девіантної поведінки загалом і особливості її проявів серед дітей і підлітків – учнів загальноосвітніх навчальних закладів.

Перш за все, підкреслимо, що, аналізуючи явище девіантної поведінки, слід наголосити на тому, що воно відноситься до такого класу явищ, які можуть бути вивчені тільки в результаті спільних зусиль учених – представників багатьох наук: соціології, психології, права, медицини та інших, які у своїй сукупності утворюють спеціалізовану галузь знань – девіантологію. Предметом її вивчення є всі форми соціальної патології: злочини, правопорушення, алкоголізм, наркоманія, проституція, суїцид тощо.

Різноманітність підходів до проявів девіантної поведінки дуже ускладнює її визначення. Труднощі пов'язані з тим, що девіантність є відносною характеристикою відповідно до стандартів, які часто розбіжні і зумовлені соціальними очікуваннями оточуючих.

Відхилення, або девіантна поведінка, припускає наявність, щонайменше, трьох основних компонентів: людини, якій притаманний цей тип поведінки; норми або очікування суспільства (групи), що є критерієм оцінки поведінки з огляду девіації; деяких органів, установ або особистостей, які реагують на дану поведінку, приймають рішення, чи є така поведінка нормальною, чи девіантною, застосовують певні санкції.

З огляду на ці три компоненти, девіантною є поведінка, що відхиляється від групової норми і спричинює такі санкції: ізоляцію, лікування, покарання, засудження, інші види осуду порушника.

Девіантна поведінка по-різному розглядається представниками різних наук (психології, педагогіки, медицини, соціології, права). Так, у педагогічній літературі (Р.Олифіренко, М.Рожков, В.Оржеховська, Т.Федорченко) під девіантною поведінкою зазвичай розуміють відхилення від прийнятих в суспільстві, соціальному середовищі соціально-моральних норм і цінностей, а також порушення процесу засвоєння і відтворення соціальних норм і культурних цінностей і саморозвитку і самореалізації особистості в тому суспільстві, якому вона належить. У медичній літературі (М.Кабанов, А.Личко, В.Менделевич, М.Струковська) девіантна поведінка тлумачиться як відхилення від прийнятих у суспільстві норм міжособистісних взаємовідносин: дій, вчинків, висловлювань, які здійснюються як у межах психічного здоров'я, так і в різних формах нервово-психічної патології, особливо пограничного рівня. У психологічній літературі (С.Белічева, А.Гоголева, І.Дубровіна, Н.Максимова) девіантною називається поведінка, що відхиляється від соціально-психологічних і моральних норм, або як неправильний антисоціальний приклад вирішення конфлікту, який виявляється в порушенні суспільно прийнятих норм, шкоді, нанесеній суспільному благополуччю.

Відзначимо, що переважна більшість учених при розгляді проблеми девіантності виходить зі співвідношення цього поняття з поняттям соціальної норми. Такі норми формуються у всіх сферах суспільного життя і регулюють усі види суспільних відносин, забезпечуючи, з одного боку, відносно універсальність людської поведінки, а з другого – формуючи основу для реалізації функції соціального контролю, який передбачає застосування різних негативних санкцій. Соціальні норми – це сукупність фіксованих у знаковій, вербальній чи символічній формі вимог та очікувань соціальної спільноти стосовно поведінки і діяльності її представників, а також засіб соціальної регуляції поведінки індивіда і групи [1, с.152]. Слід зауважити, що соціальна поведінка регулюється нормами моралі, права, нормами тих чи інших соціальних груп, організацій. На поведінковому рівні цілі і засоби виступають для особистості в формі соціальних цінностей і норм, однак для особистості тільки норми права чітко визначають критерії правомірності поведінки. Моральні норми, на відміну від правових, які виступають для особистості стандартами моральної поведінки, відображають цілісну світоглядну систему особистості. Тому соціальна девіація зазвичай не може зводитися до окремих вчинків, а представляє лінію поведінки людини, її діяльність, сформовану систему індивідуальних цінностей і до

певної міри спосіб життя.

Соціальна норма виражає не реальну поведінку, а поведінку нормативну. Вона визначає межу, міру допустимого, дозволеного і недозволеного у поведінці і діяльності людей, соціальних груп. Ці межі історично сформовані в даному конкретному суспільстві і визнаються переважною більшістю членів даного суспільства. Відхилення від норм зазвичай не схвалюється, оскільки веде до дезорганізації соціального життя, соціальної аномії. Девіантна поведінка – антипод конформізму в найбільш чітко вираженій формі. Соціальні причини девіантної поведінки зв'язані з розривом між соціокультурними цілями суспільства і соціально схваленими засобами їх досягнення. Слід підкреслити, що соціальні цінності, норми і відносини можуть бути досить суперечливими, тому й межі девіантної поведінки рухливі і співвідносяться зі змінами в соціокультурних цінностях та іншими обставинами. Не дивлячись на те, що більшість членів групи, спільноти конформно ставляться до загальноприйнятих норм, абсолютне дотримання норм і правил в суспільстві є досить проблематичним, тому девіації допускаються, але тільки в певних межах, не порушуючи функціонування спільноти в цілому.

Отже, цілком правомірним буде твердження, що девіація і норма є взаємодоповнюючими і разом з тим амбівалентними поняттями. Виходячи з вищесказаного, можна виокремити 3 основних компоненти девіації: 1) норма чи очікування, що є критерієм оцінки девіантної поведінки; 2) людина, якій властива девіантна поведінка; 3) певний соціальний суб'єкт, який реагує на подібну поведінку відповідним чином.

Таким чином, девіація виступає не тільки характеристикою певної дії чи протидії з боку групи, спільноти, суспільства, але і характеристикою особистостей особистості, яка здійснила вчинок, який виходить за встановлені межі допустимого.

Девіація (як соціальне явище) може розглядатися і як форма дезорганізації світогляду і поведінки індивіда, групи чи категорії осіб, яка характеризується невідповідністю моральним і правовим нормам і очікуванням суспільства. Відповідно, девіантність може розглядатися як якісна характеристика суб'єкта девіації.

Важливо відзначити, що прояви соціальних девіацій у всій своїй сукупності характеризуються різною спрямованістю, яка зв'язана з наявністю конструктивності чи деструктивності в діях індивіда. Таким чином, прийнято розрізняти два види девіацій: позитивні, які в кінцевому результаті визначають прогресивний вектор еволюційного розвитку суспільства, сприяють подоланню старих і запровадженню нових стандартів поведінки, і негативні, які не тільки суперечать прийнятним в суспільстві моральним нормам, стандартам, але й дезорганізують усталений порядок взаємодії між соціальними суб'єктами.

Межа між позитивними і негативними проявами соціальних девіацій в історичному контексті є досить умовною, оскільки будь-яка дія оцінюється тільки в рамках конкретних морально-правових вимог. Очевидно, не існує жодної дії, яка б могла за своїм змістом вважатися однозначно кримінальним злочином, оскільки і вбивство, і брехня, і ворожнеча і ненависть – всі ці прояви могли бути злочинними і незлочинними в різних кодексах, в залежності від того, хто ці дії здійснював, проти кого вони були спрямовані, в яких умовах відбувалися.

Варто відзначити, що різні види соціальних девіацій часто мають єдиний комплекс детермінант і володіють певною взаємозумовленістю, в результаті чого нерідко спостерігається перехід в поведінці кон-

кретної особи від однієї девіації до іншої.

Внаслідок несформованості світоглядних принципів, відсутності стійких життєвих установок, ціннісних орієнтацій, найбільш схильними до різних видів девіацій виявляються неповнолітні. Девіантна поведінка неповнолітніх може проявлятися як у порушеннях дисципліни, небажанні вчитися, хуліганських вчинках, бродяжництві, алкоголізмі, наркоманії, проституції, так і в серйозних правопорушеннях і злочинах, які передбачають застосування кримінальних заходів. При цьому варто зауважити, що в останні роки серед молоді набули поширення нові види девіацій: рекет, розбійні напади, комп'ютерні злочини. Зокрема, все частіше мова йде про так звані «кібербулінг» – використання неповнолітніми мобільних телефонів, Інтернет-сайтів як засобів проявів насильства, залякування, терору, спрямованих зазвичай на однокласників, знайомих, що нерідко викликає в останніх не тільки психологічні травми, але стає причиною суїцидів.

Аналізуючи девіантну поведінку неповнолітніх, вітчизняні дослідники Ю.Іванов, О.Джужа підкреслюють, що у структурі злочинності неповнолітніх переважають крадіжки, грабежі, хуліганство, а частка важких насильницьких злочинів становить приблизно 10%, зростає поширеність організованих форм протиправних дій. До негативних тенденцій розвитку злочинності неповнолітніх вони відносять: організованість злочинності за прикладом дорослих (часто за допомогою дорослих); збільшення темпів зростання злочинності; зростання питомої ваги злочинності неповнолітніх у структурі загальної злочинності; збільшення злочинів щодо вживання і розповсюдження наркотиків; зростання технічної оснащеності неповнолітніх злочинців [2, с.212].

На жаль, сьогодні у суспільстві відбувається інтенсивна примітивізація свідомості неповнолітніх. Відзначається зростання проявів цинізму, жорстокості, агресивності, які не можуть розглядатися як делінквентні тільки в силу специфіки підліткового віку. Таким чином, девіантна поведінка неповнолітніх за своїми зовнішніми проявами все більше наближається до кримінальної, тобто девіантно-кримінальна поведінка – це поведінка, яка суперечить загальноприйнятим нормам і в своїх крайніх формах проявів має кримінальний характер.

Зазвичай вчені пояснюють девіантну поведінку неповнолітніх недоліками виховання, внаслідок чого формуються стійкі психологічні властивості, які сприяють вчиненню не схвалюваних суспіль-

ством дій. У неповнолітньому віці девіації можуть бути наслідком незавершеності процесу формування особистості, негативного впливу сім'ї, залежності від найближчого оточення і прийнятих у ньому ціннісних орієнтацій. У більш зрілому віці девіантна поведінка може бути результатом неправильного розвитку особистості і несприятливої ситуації, в якій опинилася людина.

Загалом виникнення девіацій у неповнолітніх зумовлено низкою факторів серед яких: соціально-економічні (низький життєвий рівень значної частини населення, безробіття, соціальне розшарування суспільства, криза сім'ї); психолого-педагогічні (труднощі підліткового віку, дезадаптація, недоліки виховної роботи школи, родини та інших соціальних інститутів); медико-біологічні (вади спадковості, підвищена збудливість, емоційна нестабільність, психічні розлади).

Враховуючи все вищезгадане, вважаємо, що в процесі формування негативної девіантності неповнолітніх можна виокремити такі етапи: накопичення негативного інформаційного досвіду, формування відповідних світоглядних установок; первинна дезорганізація поведінки; перехід від дотримання соціальних норм до їх порушення; реакція найближчого оточення і відповідних інститутів суспільства на протиправні дії неповнолітнього; закріплення девіантних форм поведінки (внаслідок образи на оточення, чи внаслідок визнання цих форм поведінки відповідною референтною групою); систематичні прояви злочинної девіантності.

В останні десятиріччя посилюються тенденції до створення єдиної загальної девіантологічної теорії, яка досліджує структурні детермінанти девіацій, психологію процесів прилучення індивідів, груп до девіантних форм поведінки, а також ефективність соціального реагування на світоглядні і поведінкові девіації. В сучасній девіантології сьогодні існують соціологічні, біологічні, психологічні, кримінологічні підходи, проте, на нашу думку, вони є дещо умовними, оскільки всі теорії мають міждисциплінарну спрямованість.

Висновки. Зростання кількості девіацій серед неповнолітніх актуалізує проблему пошуків ефективних шляхів профілактики. Водночас, профілактика девіантної поведінки неповнолітніх не може бути успішною без ретельного вивчення природи девіацій в сучасних умовах. Подальшого вивчення вимагають питання зниження вікових рамок девіантних проявів серед неповнолітніх, а також питання віктимності.

References

1. Filonenko, V.I. (Ed.) (1998). *Sotsyalnaya rabota [Social work]*. Moscow: Kontur [in Russian].
2. Ivanov, Y.F. & Dzhuzha, O.M. (2006). *Kryminolohiya [Criminology]*. Kyiv: Publishing house PALIVODA AV [in Ukrainian].
3. Picha, V.M. (Ed.). (2000). *Vse pro sotsialnu robotu [All about social work]*. Lviv: New World [in Ukrainian].
4. Zmanovskaya, E.V. (2004). *Deviantolohyya: Psykholohyya otklonyayushchegosya povedeniya [Deviantology: Psychology of Deviant Behaviour]*. Moscow: Academy [in Russian].

Список використаної літератури

1. Социальная работа : Словарь-справочник / Под ред. В.И.Филоненко. – М.: Контур, 1998. – 480 с.
2. Иванов Ю.Ф. Криминология: [навчальний посібник] / Ю.Ф.Іванов, О.М.Джужа. – К.: Видавництво ПАЛИВОДА А.В., 2006. – 264 с.
3. Все про соціальну роботу: навчальний енциклопедичний словник-довідник / За ред. В.М.Пічі. – Львів: Новий Світ – 2000, 2013. – 616 с.
4. Змановская Е.В. Девиантология: Психология отклоняющегося поведения: [учебное пособие] / Е.В.Змановская. – М.: «Академия», 2004. – 287 с.

Стаття надійшла до редакції 20.04.2018 р.
Стаття прийнята до друку 25.04.2018 р.

Козубовская Ирина

доктор педагогических наук, профессор,
заведующая кафедрой общей педагогики и педагогики высшей школы
ГВУЗ «Ужгородский национальный университет»
г.Ужгород, Украина

Козубовский Ростислав

кандидат педагогических наук
доцент кафедры социологии и социальной работы
ГВУЗ «Ужгородский национальный университет»
г.Ужгород, Украина

ПРИРОДА ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

Аннотация. В статье рассматривается проблема девиантного поведения несовершеннолетних, актуализация которой обусловлена ростом показателей девиантных проявлений среди учащейся молодежи. Рост количества девиаций среди несовершеннолетних актуализирует проблему поисков эффективных путей профилактики. В то же время, профилактика девиантного поведения несовершеннолетних не может быть успешной без тщательного изучения природы девиаций в современных условиях. Дальнейшего изучения требуют вопросы снижения возрастных рамок девиантных проявлений среди несовершеннолетних, а также вопросы виктимности. Целью статьи является обоснование природы агрессивности в молодежной среде. Раскрыта сущность девиаций несовершеннолетних на современном этапе, проанализированы их причины, выяснено подходы к рассмотрению явления девиантности представителями различных отраслей науки (психологии, педагогики, медицины, права). В исследовании использованы методы: анализ научной литературы, синтез, конкретизация, абстрагирование, обобщение.

Ключевые слова: девиантное поведение, несовершеннолетние, социальные нормы, девиация, этапы формирования девиантного поведения.

Kozubovska Iryna

Doctor of Pedagogic Sciences, Professor
Head of Department of General Pedagogic and Pedagogic of Higher School
State University «Uzhhorod National University»
Uzhhorod, Ukraine

Kozubovsky Rostyslav

Candidate of Pedagogic Sciences,
Associate Professor of the Department of Sociology and Social Work
State University «Uzhhorod National University»
Uzhhorod, Ukraine

THE NATURE OF DEVIANT BEHAVIOUR OF JUVENILES

In recent years the number of juvenile offenders, teenagers with deviant behaviour has increased in Ukraine. Thus, the problem of finding effective ways for preventive work with them is actualized. The aim of this article is to investigate the nature of deviant behaviour of juveniles. It was revealed that the phenomenon of deviant behaviour belongs to such a class of phenomena that can be studied only as a result of joint efforts of researchers – representatives of many sciences, namely sociology, psychology, law, medicine etc., which in their totality form a specialized branch of knowledge – deviantology. The subject of its study is all forms of social pathology, including crimes, offenses, alcoholism, drug addiction, prostitution, suicide, etc. Analysis of scientific literature proves that most researchers considering the problem of deviance associate this concept with the concept of a social norm. Such norms are formed in all spheres of public life and regulate all types of social relations, ensuring, on the one hand, relative universality of human behaviour, and, on the other hand, providing implementation of social control, which involves the use of various negative sanctions. Social norms are a set of fixed verbal or symbolic requirements and expectations of social community for behaviour and activities of its representatives, as well as the means of social regulation of the individual and the group's behaviour. As a result of insufficient formation of ideological principles, lack of consistent attitudes and value orientations, juveniles are thought to be most vulnerable to different types of deviations. Deviant behaviour of juveniles may be manifested as violations of discipline, reluctance to learn, alcoholism, drug addiction, prostitution as well as serious offenses and crimes involving criminal measures. Juvenile deviations are caused by a range of factors: socio-economic; psychological and pedagogical; medical and biological. Research methods used: the analysis of scientific literature, synthesis, abstraction, generalization.

Key words: deviant behaviour, juveniles, social norms, deviation, stages of deviant behavior formation.